

על שורשי האנטישמיות המתגלים בסיפורי האבות, ועל האומץ להתמיד למרות כל המכשולים והדמעות

הרב פרופ' יונתן זקס ז"ל

יש בקורות חייו של יצחק פרשייה משונה, שמשתקף בה חלק נכבד מתולדות עם ישראל. כמו אברהם אביו נאלץ יצחק בשל רעב ללכת לגרר שבארץ פלשתים. שם, כמו אברהם בזמנו, הוא חושש שיהרגוהו כדי לקחת את אשתו היפה להרמון המלך. גם המשך הסיפור דומה אצל יצחק ואצל אברהם. הזוג מציג עצמו כאח ואחות. התרמית מתגלה. אבימלך כועס, הסברים ניתנים, העניין מיושב. פרק כ"ו בספר בראשית, בפרשתנו, נראה כמעט כשכפול של פרק כ', בדור שלפניו.

לאחר כל אחת משתי התקריות אבימלך מבטיח לאבות ביטחון. לאברהם הוא אומר "הֲנֵה אֲרָצִי לְפָנֶיךָ, בְּטוֹב בְּעֵינַיִךְ שֵׁב" (כ, טו). על אודות יצחק הוא מצווה את עמו, "הֲנַגַע בְּאִישׁ הַזֶּה וּבְאִשְׁתּוֹ מוֹת יוּמָת" (כו, יא). אולם בשני המקרים מתעוררות בעיות. בפרק כ"א בבראשית מסופר על ריב שפרץ סביב באר שאברהם חפר: "וְהוֹכַח אֲבָרָהָם אֶת אֲבִימֶלֶךְ עַל אֲדוֹת בְּאֵר הַמַּיִם אֲשֶׁר גָּזְלוּ עִבְדֵי אֲבִימֶלֶךְ" (כא, כה). השניים כורתים ברית. ובכל זאת בימי יצחק שבים החיכוכים סביב הבארות:

וַיִּזְרַע יִצְחָק בְּאֶרֶץ הַהוּא וַיִּמְצָא בְּשָׁנָה הַהוּא מֵאָה שְׁעָרִים וַיְבָרְכֵהוּ ה'. וַיִּגְדַּל הָאִישׁ וַיֵּלֶךְ הַלּוֹךְ וַיִּגְדַּל עַד כִּי גָדַל מְאֹד, וַיְהִי לוֹ מִקְנֵה צֹאן וּמִקְנֵה בְקָר וְעִבְדָּה רַבָּה וַיִּקְנְאוּ אֹתוֹ פְּלִשְׁתִּים. וְכָל הַבְּאֵרֹת אֲשֶׁר חָפְרוּ עִבְדֵי אֲבִיו בְּיַמֵּי אֲבָרָהָם אֲבִיו סִתְּמוּם פְּלִשְׁתִּים וַיִּמְלְאוּם עָפָר.

ויאמר אבימלך אל יצחק, "לך מעמנו, כי עצמת ממנו מאד."

וַיֵּלֶךְ מִשָּׁם יִצְחָק וַיִּחַן בְּנַחַל גְּרָר וַיֵּשֶׁב שָׁם. וַיֵּשֶׁב יִצְחָק וַיַּחְפֹּר אֶת בְּאֵרֹת הַמַּיִם אֲשֶׁר חָפְרוּ בְּיַמֵּי אֲבָרָהָם אֲבִיו וַיִּסְתְּמוּם פְּלִשְׁתִּים אַחֲרֵי מוֹת אֲבָרָהָם, וַיִּקְרָא לָהֶן שְׁמוֹת כַּשְׁמֹת אֲשֶׁר קָרָא לָהֶן אֲבִיו.

וַיַּחְפְּרוּ עִבְדֵי יִצְחָק בְּנַחַל וַיִּמְצְאוּ שָׁם בְּאֵר מַיִם חַיִּים. וַיְרִיבוּ רַעֲי גְרָר עִם רַעֲי יִצְחָק לֵאמֹר "לִנּוּ הַמַּיִם", וַיִּקְרָא שָׁם הַבְּאֵר עֵשֶׂק כִּי הִתְעַשְׂקוּ עִמּוֹ. וַיַּחְפְּרוּ בְּאֵר אַחֲרֵת וַיְרִיבוּ גַם עָלֶיהָ וַיִּקְרָא שְׁמָהּ שְׁטָנָה. וַיַּעֲתֵק מִשָּׁם וַיַּחְפֹּר בְּאֵר אַחֲרֵת וְלֹא רָבוּ עָלֶיהָ. וַיִּקְרָא שְׁמָהּ רְחֹבוֹת, וַיֹּאמֶר "כִּי עֲתָה הֲרָחִיב ה' לִנּוּ וּפְרִינוּ בְּאֶרֶץ" (כו, יב-כב).

שלושה היבטים בקטע זה ראויים לבחינה מיוחדת. ראשון: הרמז שניתן לנו כאן על נקודת המפנה העתידי בקורותיהם של בני ישראל במצרים. אבימלך אומר, "כי עצמת ממנו מאד". אותו שורש, באותו עניין, בא בפי פרעה: "הֲנֵה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעֲצוּם מִמֶּנּוּ. הֲבֵה נִתְחַכְּמָה לוֹ, פֶּן יִרְבֶּה, וְהִיָּה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֵף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ" "שמות א', ט-י". (בכך מרמזת פרשייתנו להולדת אחת הקטלניות מכל התופעות האנושיות: האנטישמיות.

במובנים מסוימים, האנטישמיות היא ייחודית. היא, כדברי רוברט ויסטריך, "השנאה העתיקה בעולם".¹ אין עוד דעה קדומה שהחזיקה מעמד שנים רבות כל כך, או פשטה ולבשה צורות בעקשנות כזו, או יצרה כה הרבה מיתוסים שטניים, או גרמה לתוצאות כה נוראות. אבל במובנים אחרים האנטישמיות אינה ייחודית, וחקירתם של מובנים אלה, המסייעת להבנת התופעה, היא מחובבתנו.

ואכן, אחד הספרים הטובים ביותר על האנטישמיות הוא ספר שהאנטישמיות אינה נושא הבלעדי, אלא הוא חוקר תופעות דומות בהקשרים אחרים. זהו ספרה של איימי צ'ואה 'עולם בלהבות'.² היא טוענת בו שכל מיעוט מצליח ובולט מעורר רגשי קנאה העלולים להיתרגם לשנאה ולאלימות. כל שלושת התנאים הכרחיים: הקבוצה השנואה צריכה להיות בולטת, כי אחרת לא יבדילה מן היתר; מצליחה, כי אחרת לא יקנאו בה; ומיעוט, כי אחרת לא יתקפוה.

כל שלושת התנאים התקיימו במקרהו של יצחק. הוא היה מיעוט: משפחה אחת בסביבה פלשתית הומוגנית. הוא היה בולט: שונה במוצאו ובאמונתו. הוא היה מצליח: היו לו כאמור "מְקִנָּה צֶאֱן וּמְקִנָּה בְּקֶר וְעֵבֶדָה רַבָּה" – ואכן, "וַיִּקְנָאוּ אֹתוֹ פְּלִשְׁתִּים". שלושת חומרי הגלם שמהם מיוצרות איבה ושנאה.

אך לא רק הם. מבט נוקב אחר על התנאים המצמיחים אנטישמיות הציעה חנה ארנדט בספרה 'יסודות הטוטליטריות'.³ היא טענה בו כי העוינות כלפי היהודים נעשית מסוכנת לא כשהיהודים חזקים, אלא דווקא כשהם חלשים. לכאורה, ההפך הוא הנכון. קו מחשבה אחד עובר מהפלשתים בימי יצחק ופרעה בימי שעבוד בני ישראל עד עלילת "הפרוטוקולים של זקני ציון" משלהי המאה הי"ט הרווחת גם בימינו.⁴ היהודים חזקים ועצומים. הם שולטים במשאבים. הם מאיימים. צריך להיפטר מהם. ובכל זאת, אומרת ארנדט, ההיסטוריה מלמדת כי האנטישמיות משתוללת לאחר שהיהודים מאבדים את כוחם:

עם עלות היטלר לשלטון כבר היו הבנקים בגרמניה "יודנריין" כמעט לגמרי (זה התחום שיהודים החזיקו בו בעמדות מפתח במשך יותר ממאה שנה), ויהדות גרמניה בכללה, לאחר עלייה מתמדת במעמדה החברתי ובהיקפה המספרי, הייתה בתהליך שקיעה כה מהיר, שסטטיסטיקאים צפו כי תיעלם בתוך עשורים אחדים.

הדבר נכון לגבי רוב רובן של ארצות אירופה המערבית. פרשת דריפוס התפוצצה לאו דווקא בתקופה האימפריה השנייה, שבה הייתה יהדות צרפת מצויה בפסגת שגשוגה והשפעתה, אלא בימי הרפובליקה השלישית, כאשר היהודים נעלמו כמעט כליל מעמדות חשובות.⁵

האנטישמיות היא תופעה מורכבת המשנה תדיר את צורתה מפני שעליה להכיל בכפיפה אחת שתי אמונות סותרות: שהיהודים חזקים מאוד ועל כן יש לפחד מהם – ושהיהודים חלשים כל כך שאפשר לתקוף אותם בלי פחד. כך קורה, למשל, שאף כי התקשורת במערב כמעט כולה מפגינה עוינות בוטה כלפי ישראל, אנשים שמכל בחינה אחרת הם אינטליגנטיים טוענים שהתקשורת במערב נשלטת בידי יהודים תומכי ישראל. לכאורה, אדם רציונלי, הפועל על פי השכל וההיגיון, אינו יכול להאמין בשני הדברים גם יחד. היהודים חזקים וגם חלשים? שולטים בתקשורת המשמיצה אותם? אבל רגשות אינם רציונליים. עושים להם רציונליזציה, כלומר מדביקים להם בדיעבד צידוק שכלי – אך זה דבר אחר לגמרי.

ארנדט מתמצתת את עמדתה במונח מהדהד, הקושר את הניתוח שלה עם זה של איימי צ'ואה: האנטישמיות צומחת, לדבריה, כאשר ליהודים יש "עושר ללא כוח".⁶ "זה בדיוק היה מצבו של יצחק בין הפלשתים.

היבט נוסף של פרשת יצחק והבארות מהדהד אף הוא לאורך ההיסטוריה: ההרסנות העצמית של השנאה. הפלשתים לא ביקשו מיצחק שיחלוק איתם את מימיו. הם לא ביקשו ללמוד ממנו איך הוא ואביו גילו מקורות מים שהם, תושבי האזור, לא הצליחו לגלות. הם אפילו לא ביקשו ממנו בפשטות ללכת משם. הם סתמו את הבארות "וַיִּמְלְאוּם עֶפֶר". המעשה הזיק להם עוד

יותר ממה שהזיק ליצחק. הוא גזל מהם מקור מים שעתיד היה ליפול לידיהם כאשר, ככלות הרעב, ישוב יצחק למקומו.

יותר משפוגעת השנאה בשנא, היא פוגעת בשנא. גם מבחינה זו מקרה יצחק והפלטתים מטרים את שעתיד היה לקרות לבני ישראל במצרים. לנוכח מכת ארבה אמרו עבדי פרעה לאדונם: "עד מתי יהיה זה לנו למזקש? שלח את האנשים ויעבדו את ה' אלהיהם. הטרם תדע כי אבדה מצרים

במילים אחרות: אתה חושב שאתה פוגע בבני ישראל, אבל עוד יותר מכך אתה פוגע בארצנו.

האהבה והשנאה – כל אחת מהן, כדברי רבי שמעון בר יוחאי, "מקלקלת את השורה"⁷. "הן אי-רציונליות. הן גורמות לנו לעשות דברים שאחרת לא היינו עושים. במזרח התיכון של היום, כמו במקומות ובזמנים אחרים רבים כל כך, אלה החורשים הרס על אויביהם מגלים כי גרמו נזק רב לעמם ולאינטרסים שלהם.

והיבט שלישי ואחרון: תגובתו של יצחק. זאת התגובה הנכונה, כאז כן היום. הוא נפל וקם, נפל וקם. בארו נסתמה, והוא חפר אחרת. זו ספגה מתקפה – הוא חפר שלישית. הוא שב וניסה, שב וניסה, עד שלבסוף מצא מים ומצא שלוה. כמה הולם הוא שהעיר הנושאת את שם בארו השלישית של יצחק, רחובות, היא ביתם של מכון ויצמן למדע, של הפקולטה לחקלאות באוניברסיטה העברית, ושל בית החולים קפלן. ישראל בלקינד, ממייסדיה של מושבה זו ב-1890, קרא לה רחובות על שם הפסוק בפרשתנו: "ויקרא שמה רחובות, ויאמר: כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ."

יצחק הוא הפחות מקורי בין האבות. אין בחייו דרמה כשל אברהם או מאבקים כשל יעקב. בפרשת הבארות אנו רואים שהוא עצמו לא ניסה להיות מקורי. הכתוב משדר אהדה לגישתו זו: יצחק שב וחפר "את בארות המים אשר חפרו בימי אברהם אביו ויסתמום פלשתים אחרים מות אברהם, ויקרא להן שמות כשמת אשר קרא להן אביו". דרכו של בן לבנות את זהותו האישית באמצעות היבדלות מאביו. לעשות דברים אחרת, או לכל הפחות לתת להם שם חדש. לא כן יצחק. הוא שמח להיות חוליה בשלשלת הדורות, ממשיכו הנאמן של מה שהתחיל אביו. יצחק מייצג את אמונת ההתמדה, את האומץ שבהמשכות. הוא היה הילד העברי הראשון, והוא מגלם את האתגר הגדול ביותר של כל ילד עברי: להמשיך את המסע שאבותינו החלו, ולא לסטות מן הדרך, פן יבוא המסע אל קצו לפני שהגיע אל היעד. בזכות גישתו זו הצליח יצחק להשיג את החמקמק ביעדים, את השלום: כי הוא לא נכנע. כשניסיון אחד כשל, הוא התחיל מחדש. זו דרכם של הישגים גדולים: קב אחד של מקוריות, תשעה קבים של התמדה.

מרגש בעיניי שיצחק, שחוה ניסיונות רבים וקשים, מהעקדה בצעירותו עד היריבות האיומה בין בניו בהיותו זקן ועיוור, נושא בשמו את הצחוק. אולי מכוון שם זה, שה' נתן ליצחק עוד בטרם נולד, למה שמכוון משורר תהילים באומרו "הזרעים בְּדִמְעָה – בְּרִנָּה יִקְצְרוּ" (קכו, ה). אמונה פירושה בין היתר האומץ להתמיד למרות כל המכשולים וכל הדמעות, אף פעם לא לוותר, אף פעם לא להשלים עם תבוסה. כי בקצה המצר של המריבות, הקנאה והשנאה נמצא המרחביה; ולמי שלא נכנע לאנשי העסק, העושק והשטנה מחכה בסוף רחובות; וכחלוף היגונים מגיע הצחוק: שלוותו של מי שצלח את הסערות והגיע אל היעד.